

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Collective life and City; Shiraz in Buyid era
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

حیات جمعی و شهر
شیراز در عصر آل بویه

محمد امینی^{۱*}، محمدحسن خادمزاده^۲

۱. کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.
۲. استادیار دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۱۲/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۰۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۲۷

چکیده

بیان مسئله: اجتماعات اقشار مختلف شهروندان، در مکان‌ها و فضاهایی صورت می‌گیرند که به طور کلی فضاهای جمعی نامیده می‌شوند. شهرنشینی ترجمه نیاز انسان به زندگی اجتماعی است. این نیاز در انواع رفتار، به طرق و اشکال گوناگون، با توجه به زمان‌های مختلف خود را نشان داده است. در دوره آل بویه شهر شیراز از قشرهای مختلفی تشکیل شده بود که هرکدام از این گروه‌ها اجتماعات خاص خود را داشتند و زیر سایه مدارای امیران آل بویه با دیگر مذاهب، و آزاداندیشی نسبی، این اجتماعات را در فضاهای متفاوت یا مشترک برگزار می‌کردند.

هدف پژوهش: این تحقیق با هدف بررسی فضاهای جمعی شهر شیراز در دوران آل بویه و نحوه تأثیر آن بر کالبد شهر انجام شده است. همچنین با این فرض که فضای موجود از تسامح امیران آل بویه با دیگر ادیان و اقوام باعث پویایی حیات جمعی و مکان‌های شهری شده بود، نقش اقشار مختلف در تولید فضای جمعی بررسی می‌شود.

روش پژوهش: روش تحقیق در این پژوهش، روش تفسیر تاریخی است. سپس با رویکرد تحلیلی، مکان‌های شهری و محل استقرار آنها در شهر شیراز، معاصر با دوره آل بویه بررسی می‌شوند. در این روند ابتدا تعاریف مکان‌های شهری و فضاهای اجتماعی جمع‌بندی خواهند شد و سپس با استفاده از این تعاریف و مستندات برداشت‌شده از منابع دست‌اول، تحقیق در مورد فضاهای جمعی شهر شیراز در دوره آل بویه انجام می‌گیرد.

نتیجه‌گیری: مسجدها، بازار، مدارس و مکاتب، کاخ‌های حکومتی، میدان‌ها، خانقاه و رباط، معابر، کنیسه‌ها، کلیساها و آتشکده‌ها فضاهایی هستند که میزبان تعاملات اجتماعی ساکنین شیراز بودند. فضاهایی که اغلب توسط مردم ساخته می‌شد. از داده‌های تاریخی چنین برمی‌آید که این مکان‌ها به جز کارکردشان به عنوان یک هویت شهری برای قشرهای مختلف عمل می‌کرده است و محلات زیستی با ساکنان هم‌مسلك در اطراف آن به وجود می‌آمده است. بیشتر این فضاها در قسمت جنوب غرب محدوده تاریخی شهر شیراز قرار داشته‌اند.

واژگان کلیدی: شیراز، آل بویه، تعاملات اجتماعی، مکان‌های شهری، فضاهای جمعی.

مقدمه و پیشینه پژوهش

است. «اتفاقات شهر که توسط افراد جامعه در فضاهای شهری رخ می‌دهند، شهر را تحت تأثیر قرار داده و حیات اجتماعی را تقویت می‌کنند. گاهی فضاهای جمعی شهری، توسط حاکمان مختلف برای مقبولیت و مشروعیت یافتن تولید می‌شوند و گاه توسط خود جامعه به صورت

فضاهای جمعی همواره عاملی برای فهم روابط میان افراد یک جامعه، چه در گذشته و چه در زمان حال بوده

* نویسنده مسئول: Mohamadamini@ut.ac.ir ۰۹۳۸۸۱۷۹۵۱۷۰

اجتماعی شهر شیراز در دوره آل بویه می‌پردازد. موضوعی که در پژوهش‌های پیشین یا به آنها نپرداخته‌اند یا به صورت مختصر و جزئی به جایگاه این فضاها در دوره آل بویه اشاره شده است.

روش تحقیق

روش تحقیق مورد استفاده در این پژوهش توصیفی-تحلیلی است که با رویکرد تفسیر تاریخی و با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی کتب تاریخی، منابع دست‌دوم و نقشه‌های موجود به تحلیل فضاهای جمعی شهر شیراز در دوره آل بویه می‌پردازد. ابتدا مؤلفه‌های مکان‌های شهری و فضاهای اجتماعی از نظریات جامعه‌شناسان مختلف جمع‌آوری شدند که قابلیت تطبیق با موارد تاریخی را داشته باشند. سپس منابع دست‌اول معاصر با دوره حکومت آل بویه بررسی و موضوعات مربوط به فضاهای جمعی شهر شیراز، برداشت شده‌اند. از داده‌ها و یافته‌های منابع دست‌دوم نیز برای بهبود کیفیت مطالب ارائه شده بهره برده شده است. در انتها به تحلیل داده‌های به دست آمده پرداخته و از جانمایی فضاهای جمعی در آن دوره نسبت به وضعیت فعلی شهر برای فهم تأثیر این فضاها بر کالبد شهر بهره‌برداری شده است.

پرسش‌ها و فرضیه پژوهش

هرچند هزار سال از دوره فرمانروایی خاندان آل بویه بر بخش بزرگی از سرزمین ایران می‌گذرد و بناهای زیادی از این دوران به‌جای مانده ولی اثرگذاری این دوره بر فرهنگ و معماری ایران کاملاً محسوس است و نیاز به پژوهش بیشتر در این زمینه احساس می‌شود. در این راستا، شناخت نحوه تعاملات در فضاهای جمعی و مکان‌های عمومی شهر شیراز به عنوان یکی از پایتخت‌های حکومت آل بویه می‌تواند در این مسیر اثربخش باشد. فرض اساسی در روند نگارش این پژوهش، نقش قدرت‌مند قشرهای مختلف (مذهبی و قومی)، با توجه به تنوع مذهبی و قومی در شهر شیراز معاصر با دوران آل بویه، در تولید فضاهای جمعی است. بنا بر این فرض در این پژوهش، پاسخ به دو پرسش پی گرفته می‌شود: پرسش اول که موضوع اصلی این پژوهش است این است که، تعاملات اجتماعی در شیراز معاصر با دوره آل بویه، در چه فضاها و مکان‌هایی صورت می‌گرفت و این فضاها به چه صورت و توسط چه کسانی ساخته می‌شدند؟ سپس با هدف شناخت اهمیت نقش فضاهای جمعی و مکان‌های عمومی در شکل‌گیری کالبد شهر، پاسخ به این پرسش که، جانمایی مکان‌های شهری و فضاهای اجتماعی شیراز در دوره آل بویه چه تأثیری بر کالبد شهر داشته است؟ دنبال خواهد شد.

ناخودآگاه به وجود می‌آیند، و برای رفع نیازهای اجتماعی شکل می‌گیرند» (بهرامی، ۲۰۱۳۹۰). شناخت چند و چون فعالیت‌های اجتماعی در دوره‌های گذشته، ما را برای درک بهتر از روابط اجتماعی و نحوه بهره‌گیری از فضا در سیر تاریخ کمک می‌کند. در سده‌های چهارم و پنجم هجری که اوج حکمرانی بوییان در این دوره قرار دارد، شهرنشینی در سرزمین ایران به رونق می‌رسد. چنین رونقی برای این عصر بسیار ویژه و قابل توجه است و بوییان نیز سهم مهمی در این رونق داشته‌اند. شیراز یکی از سه پایتخت حکمرانی دیلمیان بود. شیراز در سده‌های چهارم و پنجم که همزمان با سازندگی‌ها، نمایش قدرت و تلاش برای مشروعیت‌گرفتن بوییان بود، رونق و توسعه را تجربه می‌کرد. این رونق در دوره عضالدوله به اوج خود رسید. شیراز با بدنه اهل سنت که دارای جمعیتی زیاد از مسیحی، کلیمی و زرتشتی بود، پایتخت امیرانی شد که شیعه بودند و به تأییدشدن توسط خلیفه سنی مذهب عباسی نیاز داشتند. این شرایط و شخصیت خود پایه‌گذاران حکومت آل بویه (که افرادی دارای ذکاوت و سازش‌طلب بودند)، و همچنین نوعی رقابت در زمینه‌های فرهنگی، علمی و سیاسی که ایشان با سامانیان داشتند، موجب ایجاد جوی نسبتاً آزاد از لحاظ اجتماعی شد. تعاملات رفتاری ناشی از این آزادی در جامعه، موجب پویایی فضاهای اجتماعی موجود در آن دوره شد. فضاهایی که در آزادی نسبی موجود در سیستم حکمرانی بوییان پویا شدند و حتی گاهی توسط دولت حمایت می‌شدند (پارسی، ۱۳۹۳؛ افسر، ۱۳۷۴). شرح و توصیف این فضاها و تعاملات موجود در آن از طریق منابع دست‌اول تاریخی هدف اصلی این پژوهش است. فضاها و مکان‌های دیگری همچون: باغ‌ها، حمام‌ها، گورستان‌ها و ... نیز در دوره‌های مختلف به عنوان فضاهای اجتماعی در جامعه ایرانی جای دارند اما تحقیق صورت‌گرفته فقط مستندات و مواردی را بررسی کرده است که از شهر شیراز و در دوره حکومت خاندان بویه ذکر شده‌اند. بدین منظور در این پژوهش فقط مواردی بررسی شده که به طور ویژه به شیراز در دوره آل بویه اشاره داشته باشد. پژوهش‌های گوناگونی در مورد تاریخ شهر شیراز، تاریخ شهر و معماری در دوره آل بویه^۱ و شهر شیراز در این دوره انجام گرفته است. پژوهش‌های: بنیادی (۱۳۷۱)، افسر (۱۳۷۴)، بهروزی (۱۳۵۴) و، منصور و عرب‌سلغار (۱۳۹۴) آثاری هستند که به صورت مستقیم در بخش‌هایی از کار خود بر بافت شهر شیراز در دوره آل بویه کار کرده‌اند. مشکل عمده این پژوهش‌ها، پراکنده‌بودن مسائل در مورد تعاملات اجتماعی در فضاهای شهر شیراز در دوره آل بویه است. هیچ‌یک از این پژوهش‌ها به صورت مستقیم به این موضوع نپرداخته است. این پژوهش به بررسی فضاهای

فرمان‌روایی آل‌بویه بر شیراز

دورهٔ افول خلفای عباسی در قرن چهارم موجب به وجود آمدن حاکمانی شد که در اندیشهٔ غلبهٔ قدرت خود بر بخش‌های بیشتری از سرزمین ایران بودند. اقوام مختلفی در این جنگ قدرت سهم داشتند اما یکی از موفق‌ترین آنها بوییان بودند که توانستند در قرن‌های چهارم و پنجم قمری بخش بزرگی از سرزمین ایران را در زیر سایهٔ فرمان‌روایی خود بیاورند (زرین کوب، ۱۳۷۱، ۴۱۷). تفاوت مذهب بوییان (تشیع) با خلفای عباسی (تسنن) باعث شده بود که دید امرای بویی به خلفای بغداد، همانند غاصبان خلافت باشد اما به دلیل مسائل مختلف از جمله یافتن مشروعیت عمومی در بین مسلمانان اهل سنت با خلفای عباسی به مدارا رفتار کنند (ابن اثیر به نقل از فقیهی، ۱۳۷۸، ۲۶). با روی کار آمدن بوییان، هزینه‌های بسیاری برای ساخت‌وساز و تقویت زیرساخت‌های شهری مانند پل، کانال آب، سد، جاده، کاروانسراها و دیگر تأسیسات و فضاهای شهری صرف می‌شد. در شیراز و شهرهای دیگر بناهای شهری بسیاری توسط امیران آل‌بویه ساخته شد (کونثو، ۱۳۸۴، ۲۷۱).

قدمت شیراز به دورهٔ هخامنشی می‌رسد اما گسترش شهر شیراز با ورود اسلام به ایران شروع شد. توسعهٔ شیراز در دورهٔ آل‌بویه با سرعت بیشتری ادامه یافت. پیش‌تر مسجد عتیق در دورهٔ صفاریان ساخته شده بود و بازار از دروازه استخر تا مسجد ادامه داشت اما تأسیسات جدید شهر در دورهٔ آل‌بویه به خصوص در زمان حکمرانی عضدالدوله باعث شکل‌گیری عناصر شهری جدید در مسیر این تأسیسات شد. ابنیهٔ حکومتی در غرب بازار و بناهای مذهبی جدید در شرق آن شکل گرفتند. تفکیک حوزه‌های مذهبی از محور حکومتی در شهر شیراز از این دوره آغاز می‌شود و در دوره‌های بعدی نیز ادامه می‌یابد. محور حکومتی نیز بر بازار عمود است (بنیادی، ۱۳۷۱، ۵۹)؛ (تصویر ۱).

فضاها و مکان‌های شهری

شهر نمودی از میل انسان به زیست جمعی است. روابط ساکنین شهر با یکدیگر در فضاها و مکان‌های عمومی شهر شکل می‌گیرد. این روابط می‌تواند در یک فضا با عملکرد اقتصادی (بازار)، یا یک بنای مذهبی (مسجد) و یا حتی در شریان‌های ارتباطی شهر (کوچه‌ها) شکل بگیرد. روایت‌های مختلفی برای شرح و توصیف، یا بیان اصطلاحی برای فضای شهری وجود دارد. هرچند الگوی رفتاری مصرف این فضاها در سیر تاریخ متفاوت است، اما فضاهای عمومی به عنوان محل گردهمایی‌ها، برخورد و تجمع افراد جامعه با یکدیگر عمل کرده است. تعامل اجتماعی کنش و واکنش رفتاری بین جمعی بیش از دو نفر است. ارتباط (به طور کلی)، و نقش‌پذیری افراد در محیط به عنوان تعامل اجتماعی شناخته می‌شود (دانشپور و چرخچیان، ۱۳۶۸ به نقل از مقتدر، اعتصام و متین، ۱۳۹۹). تعامل اجتماعی براساس منافع، قومیت، مذهب، سطح اقتصادی و نگرش‌های مشابه شکل می‌گیرد و باعث می‌شود افراد در فضاهای گوناگون احساس دلبستگی داشته باشند حتی اگر مالکیتی بر آن نداشته باشند (سرکیسیان و مارکوس، ۱۹۶۸ به نقل از مقتدر، اعتصام و متین، ۱۳۹۹). در مقالهٔ «مفهوم‌سازی و گونه‌شناسی فضای عمومی شهری معاصر» نوشتهٔ (اشرفی؛ پوراحمد؛ رهنمایی و رفیعیان، ۱۳۹۳) به برخی از دیدگاه‌های جامعه‌شناسان در مورد فضاهای اجتماعی و مکان‌های عمومی پرداخته شده است. از نظر لاو^۲ «مکان‌های عمومی شهری تجلی تلاش‌های بشری است؛ تلاشی که در آن ابزار زندگی اجتماعی طراحی می‌شود، به گفت‌وگو نشسته و هماهنگ می‌شود و به سمت فهم و نقد میل می‌کند.» براون^۴ اصطلاح فضای عمومی شهری را برای فضاهای اجتماعی شهر به کار برده است. در این تبیین از فضای عمومی شهری، هر فضایی که خارج از قلمرو خصوصی باشد و روابط اجتماعی در آن اتفاق بیفتد را

بوییان فارس

۳۲۰-۴۴۷

تصویر ۱. گاه‌نگار فرمانروایان دیالمه فارس. مأخذ: نگارندگان.

است که در آن شمای کلی از شهر شیراز در دوره آل بویه به تصویر در آمده است.

تصویر ۲ بسیار کلی است و در آن فقط ساختار کلی شهر نمایش داده شده که قابل بحث نیز هست. هرچند قرارگیری قصر عضدی و کتابخانه آن نسبت به مسجد عتیق با توجه به روایات منابع دست‌اول به نظر درست می‌آید. در مورد جای‌گیری فضاهای عمومی در بافت شهری شیراز با توجه به توصیفات که از ساختار شهری شیراز در کتاب‌های تاریخی وجود دارد و بقایای این فضاها در کالبد شهر می‌توان تا حدودی فضاها و مکان‌های اجتماعی شهر شیراز در دوره آل بویه را در حدود کنونی شهر شیراز مشخص کرد. در ادامه با تکیه بر روایات ذکر شده از منابع دست‌اول و مستندات موجود در کالبد شهر سعی در نشان‌دادن مکان‌های شهری شیراز در دوره آل بویه بر روی نقشه خواهد شد.

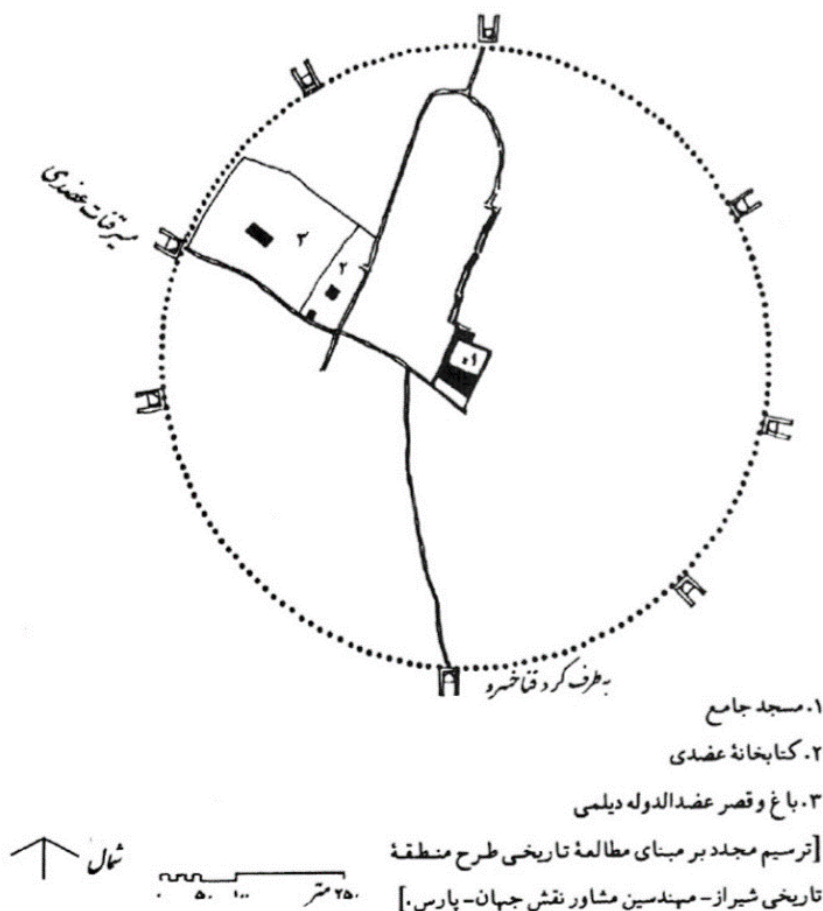
یکی از مهم‌ترین بناهایی که از دوره صفاریان، و قبل از آل بویه در شهر موجود بود، مسجد جامع عتیق است که هنوز هم پابرجاست. از بناهای به‌جامانده از دوره فرمانروایی بوییان «مقبره علی ابن حمزه» است. «گهواره دید» یکی دیگر از بناهایی است که در دوره آل بویه وجود داشته است که گمان‌های متفاوتی از محل دیدبانی، گنبد عضدی و یک آتشکده چهارتاقی برای این بنا زده می‌شود. با توجه به روایت‌های موجود از گنبدخانه عضدی که ظاهراً برای هفت فیل عضالدوله دیلمی ساخته شده، احتمال اینکه این بنا همان فیل‌خانه عضدی باشد کم است. احتمال چهارتاقی بودن آن به خاطر شکل ظاهری، و تشابهش با چهارتاقی‌های دیگر بیشتر است هرچند فرض برج دیدبانی بودن آن نیز دور از تصور نیست. در «فارسنامه بلخی» به محلی برای دیدبانی بر سمت شرق تنگه اشاره شده است که توسط عضالدوله ساخته شده است که احتمالاً همان گهواره دید است (بهروزی، ۱۳۵۴، ۵۴). «چاه مرتاض علی» نیز بنایی در سمت جنوب‌غربی گهواره دید است که قدمت آن به دوره آل بویه و پیشتر می‌رسد و احتمالاً همان بنای شرف‌الدوله برای صوفیان باشد (امداد، ۱۳۳۹، ۱۷۳؛ بهروزی، ۱۳۴۹، ۴۴). مقدسی (۱۳۶۱) هشت معبر یا محله را به نام‌های: استخر، شوشتر، بنداستانه، غسان، سلم، کوار، منذر و مهندر برای شیراز برمی‌شمارد که از این می‌توان دروازه استخر، سلم، شوشتر و بند آستانه را تا حدی مکان‌یابی کرد. «دروازه قرآن» از بناهایی است که قدمت آن به دوره آل بویه و فرمانروایی عضالدوله دیلمی می‌رسد. شهر «فناگرد خسرو» که توسط عضالدوله دیلمی ساخته شد در سه کیلومتری جنوب‌غربی گورستان دارالسلام قرار دارد. مقبره احمد بن موسی (شاه‌چراغ) و محمد بن موسی فرزندان امام موسی بن جعفر (امام هفتم شیعیان) نیز در بافت شهر در

فضای عمومی شهری می‌دانند. این فضاها شامل میدان‌های رسمی، جاده‌ها، خیابان‌ها، و همچنین زمین‌های خالی و حاشیه‌ای می‌شود. با توجه به این تعریف، فضایی که مالکیت خصوصی نداشته باشد و اجتماع‌پذیر باشد یک فضای عمومی است. تعاریف بیشتری از فضاهای جمعی در شهر وجود دارد که به بیان وجهه‌های متفاوت دیگری از این فضاها می‌پردازد. کار^۵ فضای عمومی را در کتابی به همین نام شرح داده است. طبق تعریف وی فضای عمومی میدانی مشترک است که در آن افراد جامعه، فعالیت‌های آیینی و کارکردی که یک اجتماع را به هم پیوند می‌دهد، انجام می‌دهند. این فعالیت‌ها در روال عادی زندگی روزانه، یا حتی در گردهمایی‌های دوره‌ای می‌تواند انجام پذیرد. از نظر «گل» و «گمزو» نیز فضای عمومی الگوی متفاوتی در طول تاریخ داشته اما همیشه نکات مشترکی داشتند. نکاتی مانند عمل‌کردن به عنوان بازار یا فضای جمع‌شدن و محل نشست‌بودن در این فضاها دیده می‌شود (اشرفی و همکاران، ۱۳۹۳). برخی فضاها و مکان‌ها به عنوان فضای اجتماعی شهری و مکان‌ها عمومی در شهرهای ایرانی برمی‌شمارد که از آنها می‌توان به: میدان‌ها، گذرها و معابر، مسجدها، تکایا و خانقاه‌ها، بازارها، زیارت‌گاه‌ها، مراکز محلات (چهارسوها، سباط‌ها و میدانچه‌ها) و مدارس اشاره کرد (نقی‌زاده، ۱۳۹۲).

فضاهای عمومی شهری در تمامی دوران، به رغم تفاوت تفاسیر، از یک فلسفه و نگرش رفتاری نشأت می‌گیرد که آن را می‌توان به فضاهایی برای ارضای حس جمعی بودن انسان تشریح کرد. در ادامه بحث هر فضایی که توسط همه یا بخشی از جامعه شهری اشغال شود و در آن تعاملات اجتماعی صورت گیرد، فضای جمعی است. در کتب تاریخی معاصر با دوره آل بویه هیچ‌کدام به بررسی و شرح فضای جمعی پرداخته‌اند اما می‌توان با بررسی برخی از روایت‌های این کتاب‌ها تا حدی به کیفیت تعاملات اجتماعی دوره آل بویه در فضاهای اجتماعی دست یافت.

بافت شهری

محسن حبیبی در مورد بنیان شهرها در دوره آل بویه، آن را همانند شهرهای حاکمان سامانی می‌داند و معتقد است که در این دوره بناهای مهم شهری حول یک میدان مرکزی سامان‌دهی می‌شوند (حبیبی، ۱۳۹۳، ۷۱). اما حداقل در مورد شیراز می‌توان گفت که چنین نیست. نبود اشاره‌ای در هیچ‌کدام از متون و نقل اتفاقات مهم در مکان‌های دیگر و تأکید بر بازار در متون نشان‌دهنده صحت تقریبی نظر بنیادی در مورد محوریت بازار در ساماندهی بافت شهری شیراز است (بنیادی، ۱۳۷۱، ۵۹). **تصویر ۲** تنها نقشه‌ای

تصویر ۲. ساختار اصلی کالبد شیراز در دوره آل بویه. مأخذ: بنیادی، ۵۸، ۱۳۷۱.

اکنون در تپه‌های غربی دروازه قرآن قرار دارد در زمان حیات وی خانقاه بوده است (امداد، ۱۳۳۹، ۴۸۳). «شیخ ابوذرعه» نیز همانند ابن باکویه از عرفای قرن پنجمی بود که در سال ۴۱۵ هجری در شیراز وفات یافت و در خانقاهش دفن شد (همان، ۴۹۲). کلیمی‌های شیراز در طول زمان نقش خود را به عنوان یکی از اقشار مهم جامعه شیراز ایفا کردند. به نظر نمی‌رسد جایگاه یهودیان در بافت قدیم شیراز با توجه به علاقه این قشر به هم‌جواری با هم‌کیشان خود، در طی تاریخ تغییر زیادی کرده باشد. کلیمیان در این دوره معمولاً در نزدیکی بناهای حکومتی اقامت داشتند (اروجی و کاظم‌زاده، ۱۳۹۵، ۶). «قلعه فهندژ» یکی از قدیمی‌ترین قلعه‌های شیراز است که در دوره «عمادالدوله دیلمی» بازسازی شد. از مصالح کوشک عضدالدوله که بیرون دروازه سلم بود برای بازسازی مجدد قلعه استفاده شد. این قلعه مشرف بر تنگه سعدی بوده و اکنون اثری از آن باقی نیست. فهندژ، به قلعه بندر مشهور است (زرکوب شیرازی، ۱۳۱۱، ۲۷)؛

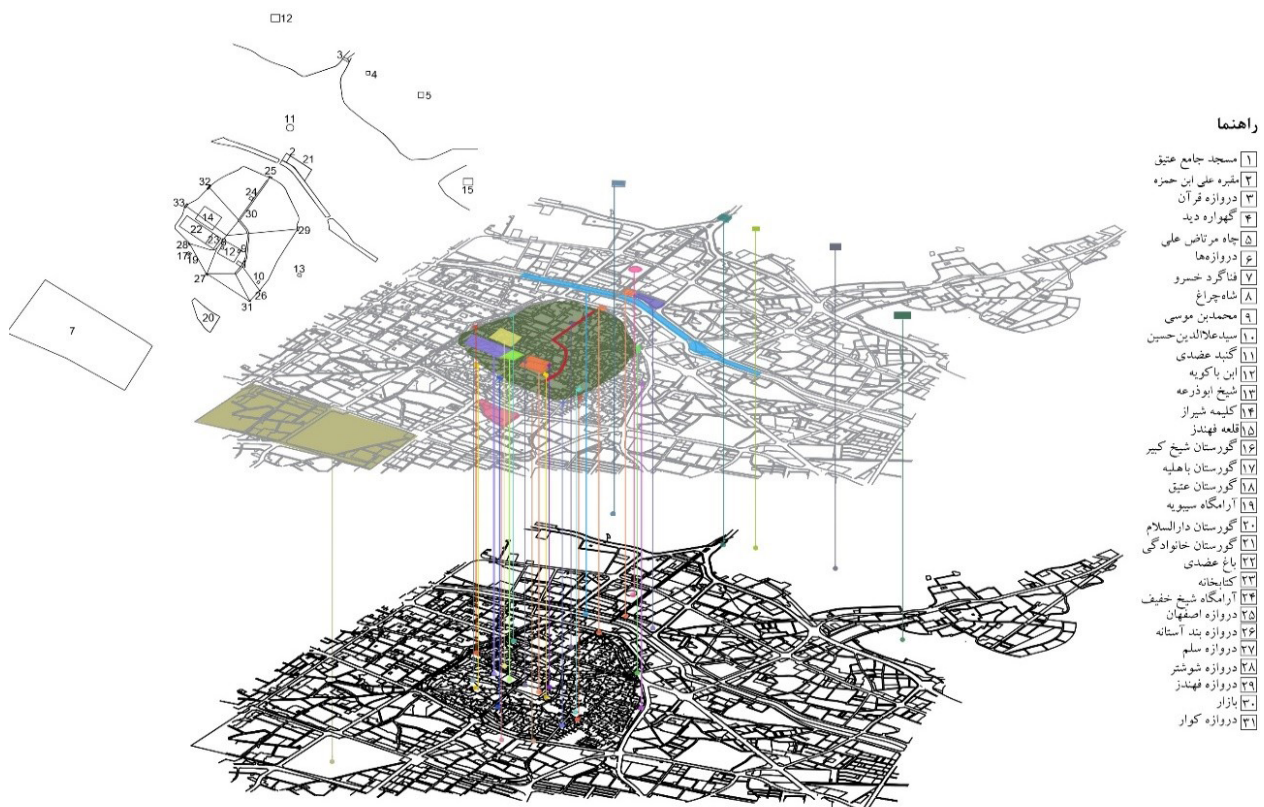
دوره آل بویه قابل مکان‌یابی است. هرچند برخی معتقدند که این قبور در دوره اتابک ابوبکر بن سعد در اواسط قرن هفتم هجری کشف شده است (رنجبر، پورجعفر، انصاری و بمانیان، ۱۳۹۰، ۳۸). اما برخی از روایات نشان می‌دهد که عضدالدوله دیلمی برای این قبور مرقد و گنبد ساخته است (سلطانیان و زاوی دیلمی، ۱۳۹۶، ۵). پس می‌توان حدس زد که این مقابر در دوره آل بویه جزئی از بافت شهری بوده‌اند. مزار یکی دیگر از فرزندان امام موسی کاظم (ع) که در شیراز قرار دارد، روضه «سید علاءالدین حسین» است. این مزار در نزدیکی دروازه سلم قرار دارد (بهروزی، ۱۳۵۴، ۱۶۵). گنبد عضدی که توسط عضدالدوله دیلمی برای نگهداری از فیل‌های جنگی‌اش ساخته بود در حوالی منطقه سیلوی فعلی شیراز قرار داشت و نام دیگر این بنا فیل‌خانه عضد است (مهرز، ۱۳۴۸، ۳۷۷). ابن باکویه (باباکوهی) از عالمان قرن چهارم و پنجم هجری است که سال ۳۳۰ در شیراز متولد شده و سال ۴۴۲ هجری وفات یافته است. بر طبق روایات آرامگاه وی که

برای گذراندن اوقات فراغت نیستند و بخش مهمی از رفتار اجتماعی از نظر فرهنگ و معرفت را دربر می‌گیرند (نقی‌زاده، ۱۳۹۲، ۶). وجود ادیان و مذاهب و فرق گوناگون در شیراز دوره آل‌بویه، موجب ایجاد بناهای مذهبی و در پی آن بروز رفتارها و تعاملات اجتماعی گوناگون در بین پیروان این ادیان و ادیان و مذاهب مختلف با یکدیگر شد. بناهای مذهبی یکی از مهم‌ترین مکان‌هایی است که جشن‌ها و سوگواری و به طور کلی تعاملات اجتماعی در آنها صورت می‌گرفتند. از مسجدها تا آتشکده‌ها و کنیسه‌ها جایگاه اقامت بود که به برگزاری مراسم مذهبی خود مشغول بودند. گاهی این مراسم‌ها به نمایشی محلی و خیابانی برای نمایش حقانیت مذاهب مختلف می‌شد. به خصوص در میان اهل سنت و تشیع این نمایش‌ها بیشتر بود. برای مثال برگزاری مراسم عاشورا توسط اهل تشیع در معابر و میدان‌ها به برخورد دو گروه عزادار و اهل سنت می‌انجامید. البته در زمان عضدالدوله آشتی به وجود آمد و دو گروه باهم به زیارت و عبادت در مسجدها می‌پرداختند (فقیهی، ۱۳۵۳، ۴۷۴-۴۷۲). البته جنگ میان ادیان و مذاهب دیگر نیز وجود داشت چنان‌چه در سال ۳۶۹ هجری آشوبی میان زرتشتیان و مسلمانان شیراز رخ داد که زرتشتیان بسیاری متضرر شدند و غائله توسط عضدالدوله به

بهریزی، ۱۳۵۴، ۱۶). قبرستان‌هایی که در دوره آل‌بویه جزئی از بافت شهری شیراز، شامل: شیخ کبیر (قبرستانی که آرامگاه شیخ خفیف در آن بوده است)، قبرستان باهلیه (محل کنونی آرامگاه سیویه)، قبرستان جامع عتیق، قبرستان مصلی (محل کنونی بقعه شاه میرعلی ابن حمزه) و قبرستان دارالسلام بوده است (بهریزی، ۱۳۵۴، ۲۳۶). «گورستان دارالسلام» شیراز که هنوز بخش اعظم آن در جنوب شهر شیراز امروزی وجود دارد، در دوره آل‌بویه بیرون از دروازه سلم قرار داشته است (مقدسی، ۱۳۶۱، ۲۴۲-۲۴۰). گورستان خانوادگی خاندان آل‌بویه و مشخصاً قبر شرف‌الدوله و مصمص‌الدوله را با توجه به منابع تاریخی می‌توان در کنار مقبره علی ابن حمزه جانمایی کرد (مهرز، ۱۳۴۸، ۳۷۸). با توجه به موضوعات ذکر شده می‌توان به طور نسبی نقشه‌ای از وضع نسبی مکان‌های شهری شیراز در دوره آل‌بویه را در تصویر ۳ دید.

فضاهای جمعی شهر شیراز در دوره آل‌بویه • مکان‌های مذهبی

مکان‌های مذهبی باعث جمع‌شدن قشر خاصی از مردم برای انجام امور معنوی و حتی اجتماعی می‌شوند. این مکان‌ها

تصویر ۳. جانمایی مکان‌ها و فضاهای عمومی شیراز در دوره آل‌بویه نسبت به شیراز کنونی. مأخذ: نگارندگان.

را می‌توان به نوعی استقلال‌خواهی مکانی از سمت ادیان، مذاهب و فرقه‌های مختلف برای کسب هویت معنی کرد. به علاوه هم پیروان این مذاهب و فرقه می‌توانستند تجمع‌های زیستی در کنار مراکز مذهبی خود داشته باشند و هم از تنش بین گروه‌های مذهبی مختلف جلوگیری می‌شد. هرچند بیشتر این گروه‌ها در ترویج عقاید خود از فضاهای جمعی باز شهر، همانند میدان‌ها و معابر نیز استفاده می‌کردند. مکان‌های مذهبی ساخته‌شده توسط حکومت نیز بیشتر در منطقه نزدیک به ارگ حکومتی آل‌بویه قرار داشت. به نظر می‌رسد در تولید مکان‌های شهری مذهبی، ساکنان شهر نقش پررنگ‌تری نسبت به حکومت داشته‌اند هرچند که امیران آل‌بویه نیز با توجه به رویه خود در تسامح با فرقه‌های مختلف تلاش چندانی برای مقابله با این موضوع نداشتند.

• مدارس و مکاتب

در کنار مسجدها حجره‌هایی با عنوان مکتب ساخته می‌شد که برای تدریس کودکان استفاده می‌شد. هرچند مقدسی به کلاس‌های درس یهودیان در شیراز اشاره می‌کند و می‌تواند نشان‌گر جدایی مدارس درس ادیان‌های مختلف از هم باشد (مقدسی، ۱۳۶۱، ۶۵۳). میان کودکان ثروتمند و فقیر در مکاتب تبعیض وجود داشت و کودکان ثروتمند گرامی بودند. مدارس مختلفی نیز برای تحصیلات تکمیلی افراد در رشته‌های مختلف (به خصوص فقه و فلسفه) وجود داشته و هر عالمی برای خود حجره و یا حتی مدرسه مخصوص خود را داشته است (فقیهی، ۱۳۵۳، ۴۹۶-۴۹۲). در زمان حکمرانی بوییان بر شیراز، افراد بلندپایه و ثروتمند قادر بودند که مدرسه خود را تأسیس کنند. شرف‌الدوله در شیراز کتابخانه‌ای بنا کرد و «قاضی فزاری» را متولی آن کرد. قاضی فزاری خود صاحب مدرسه قاضی فزاری بود (مهرز، ۱۳۴۸، ۳۷۸). امرای بویی شعرا و علمای مختلف را گرامی می‌داشتند و حجره‌هایی در عمارت خود مخصوص شعرخوانی و مجادلات فلسفی می‌ساختند (همان، ۲۶۰-۲۵۹). مقدسی می‌نویسد که بعد از نماز عصر تا نماز مغرب دانشمندان برای مردم عادی نطق می‌کنند و یا جواب پرسش آنها را می‌دهند. همچنین در روز عرفه مسلمانان پس از برگزاری مراسم نماز تا نماز عصر به قرآن‌خوانی و ذکر مشغول می‌شوند. بیشتر در روزهای جمعه مجادلات بین عالمان و فقیهان در میدان‌های شهر شیراز انجام می‌گرفت (مقدسی، ۱۳۶۱، ۶۵۴). روزی در یکی از میدان‌های شیراز میان عضدالدوله و ابوعلی بحثی علمی رخ داد که مثالی است از مباحث علمی و مذهبی که در میدان‌های شهر میان علما و عقلا شکل می‌گرفت (معجم‌الادبا به نقل از فقیهی، ۱۳۵۳، ۲۷۳). در جایی دیگر

پایان رسید (ابن اثیر، ۱۳۷۸، ۵۲۴۵). در ذکر کارکرد اجتماعی مسجد در زمان آل‌بویه به کارکرد علمی آموزشی، تبلیغات اجتماعی، اعتراضات مردمی، اطلاع‌رسانی عمومی، قضایی و محل اسکان و سرپناه در مسجدها پرداخته شده است. این کارکردها از روایاتی در کتب تاریخی برداشت شده است که در آن به طور مشخص شهر شیراز ذکر نشده اما پراکندگی شهرهای ذکر شده در مکتوبات، می‌تواند به احتمال‌بودن تشابه وضعیت در شیراز نیز، به عنوان یک فرض صحت ببخشد (مفتخری، پورآرین و سجادی، ۱۳۹۳).

از دیگر توده‌های اجتماعی شیراز صوفیان بودند. مرشدان مختلفی در شیراز وجود داشت که جلسات و خانقاه‌هایی برای پیروان خود داشتند. در این خانقاه‌ها پیروان جمع شده و جلسات ذکر را برگزار می‌کردند. در رباط‌ها نیز جلسات شیخ خاصی برگزار می‌شد. جمعیت زیاد صوفیان شیراز این شهر را به یکی از مراکز مهم آنان تبدیل کرده بود که مراسم‌ها و تعاملات اجتماعی خاص خود را در این خانقاه‌ها و رباط‌ها انجام می‌دادند (فقیهی، ۱۳۷۸، ۷۳-۷۲). مقدسی در وصف رسوم صوفیان می‌گوید: «ایشان از عادت‌های پسندیده و ناپسند هر دو را دارند. پس از نماز عصر همه روزه دانشمندان تا مغرب برای عوام می‌نشینند و هم‌چنین از بامداد تا برآمدگی آفتاب حلقه حلقه، فقه یا ذکر یا قرآن‌خوانی دارند. صوفیانش بسیارند» (مقدسی، ۱۳۶۱، ۶۵۳). در شیرازنامه نیز آمده است که شرف‌الدوله در دوره امارت خود بر شیراز برای صوفیان «شیخ خفیف» خانقاهی در بیرون دروازه استخرساخته است (زرکوب‌شیرازی، ۱۳۱۱، ۳۵). شیخ خفیف از بزرگان تصوف در شیراز دوره آل‌بویه بود که دارای خانقاه مسجد و رباطی مخصوص به خود بوده است. پس از وفات نیز، شیخ خفیف در همان‌جا دفن شده و محل دفنش به زیارت‌گاهی برای پیروان وی تبدیل می‌شود. مردم در طول روز به این خانقاه رفته و به عبادت مشغول می‌شدند (دیلمی، ۱۳۶۳، ۳۱۰). تجمع و برگزاری این مراسم‌ها توسط صوفیان از رفتارهای اجتماعی این قشر خاص از ساکنین شهر شیراز بوده است. این گروه به موجب اعتقادات خاص خود به فضاهایی نیاز داشتند تا بتوانند رسومات گروهی خود (از ذکر تا تدریس) را برگزار کنند. این فضاها و مکان‌ها از گوشه‌ای از مسجد تا خانقاه و رباط مخصوص به هر یک از شیوخ را شامل می‌شده است. در این بین موقوفاتی نیز از طرف پیروان، صوفیان و دولت‌مردان برای برگزاری این مراسم‌ها به شیوخ و پیروانشان اهدا می‌شد. با توجه به جانمایی مکان‌های شهری در نقشه بخش قبل و بررسی منابع به طور تقریبی می‌توان گفت که بناهای مذهبی، بسته به قشری که این بناها را می‌ساختند در مناطق مختلف شهر پراکنده بوده‌اند. پراکندگی این بناها

اجتماعی و فضایی عمومی با حضور تمام ساکنین شهر است. در «سوق الامیر» نفس کلمه اجتماع و حیات اجتماعی، همگان را به سوی خود می کشید.

• بازار

مانند بسیاری دیگر از شهرها و بازارهای سنتی ایرانی، بازار شیراز نیز از راسته‌های مختص به صنفی خاص تشکیل شده بود. افرادی که در اصناف مختلف کار می کردند دارای ادیان گوناگونی بودند پس این بافت شهری دارای تعاملات اجتماعی بین افراد مختلف جامعه بود. به گفته «ابن حوقل» مالکیت اراضی بازار در اختیار امیر بود و بازاریان به امیر حق الارض پرداخت می کردند (ابن حوقل، ۱۳۶۶، ۷۰). فضاهایی نیز برای بازارهای موقت در نظر گرفته می شد که در روزهای خاص دایر می شد برای مثال «ابن اثیر» در کتاب «تاریخ الکامل» از ساخت سرای بهاءالدوله فرزند عضدالدوله به سال ۴۱۸ هجری در کنار سه شنبه بازار شیراز خبر می دهد که نشان دهنده وجود این بازار در شهر شیراز است (ابن اثیر، ۱۳۸۳، ۵۶۱۱).

با توجه به بازنمایی مکان‌هایی شهری در بخش‌های قبل بازار شیراز روند اصلی ترافیک شهری در قلب شهر را به عهده دارد. به نظر می رسد که در قسمت منحرف شدن بازار به سمت مسجد عتیق، میدان مهمی وجود داشته است. هر چند منبع موثقی در این مورد برای نقل قول توسط نگارنده پیدا نشده است.

نقش بازار در تحرکات اجتماعی این دوره بسیار مهم بوده است. این نقش گاه‌ها به صورت ناخودآگاه و عرفی ایجاد می شده است و اقشار مختلف جامعه در ایجاد این تحرکات نقش داشته‌اند. از جشن‌ها و سوگواری‌ها تا منازعات در امور مختلف، باعث اهمیت بازار در حیات جمعی شهر شیراز می شد.

• دربار

با توجه به حضور کتیبان، دربار شاهی یکی از مکان‌های است که بیشترین اطلاعات از تعاملات عمومی در آن ثبت و مستند شده است هر چند بیشتر این تعاملات در فضاها و مکان‌های حکومتی سلسه‌مراتبی بوده است. از تشریفات مختلف که در دربارهای امرای آل بویه وجود داشت می توان به چند مورد اشاره کرد. یکی از این موارد نحوه احترام گذاشتن به شاه توسط مراجعین و بالعکس است. در موارد مختلف ذکر شده که کسانی که در دربار و کاخ حکومتی به حضور بزرگان و شاهان آل بویه می رسیدند به خاک افتاده و زمین را می بوسیدند. برای مثال عضدالدوله زمانی که به دیدار پدر در نزدیکی اصفهان رفت به خاک افتاده زمین را بوسید (ابن مسکویه، ۱۳۷۷، ۴۲۹). البته هرکسی این اجازه را نداشته که در برابر امیران به خاک

مقدسی از رسم شب‌های جمعه در ماه رمضان می گوید که در آن شاه پرسشی مطرح کرده و جلسه مناظره شروع می شود (مقدسی، ۱۳۶۱، ۴۹۵).

بنابراین با توجه به سطرهای بالا می توان دریافت که فعالیت‌های آموزشی در کنار مراکز مذهبی انجام می گرفت. خانقاه‌ها و رباط‌هایی که توسط عالمان دینی ایجاد می شدند بیشتر شامل مجموعه‌ای متشکل از نمازخانه‌ها، گاه‌ها کاروانسرا و حمام، حجره‌ها و اتاق‌های درس طلبه‌های دینی بود و از این اتاق‌ها برای تدریس کودکان نیز استفاده می شد. بحث‌های علمی و مذهبی هم به نوعی، مبارزه برای اثبات برتری در دانش علوم مختلف بود و بیشتر در فضاهای باز صورت می گرفت. در این مورد نیز نقش اقشار مختلف در ایجاد مدارس و مکان‌های آموزشی بسیار پررنگ بوده است.

• فناگرد خسرو

با افزایش جمعیت شهر در دوره عضدالدوله شهرکی در سه کیلومتری شهر بنا شد که آن را «فناگرد خسرو» نامیدند. این شهرک در سمت جنوب غربی دروازه سلم بعد از قبرستان بزرگ شهر ساخته شد (بنیادی، ۱۷۳۱، ۵۹). «حمدالله مستوفی» در «نزهة القلوب» دلیل ساخت این شهرک را نبود مکان کافی برای لشکریان می داند (مستوفی، ۱۳۳۶، ۱۳۷). اما «مافروخی اصفهانی» در رابطه با نحوه احداث فناگرد خسرو نظری دیگری دارد. وی در کتاب «محاسن اصفهان» به ذکر این نکته اشاره می کند که در اصفهان بازاری به نام «جورین» وجود داشت که به دروازه گور وصل بود. «در نورو و آغاز فصل بهار مردم شهر جملگی از هر قشری به آنجا رفته مدت یک ماه بسته به میزان ثروت خود به عیش و نوش می پرداختند. در این مکان به وقت نورو بازارهای موقتی می ساختند و از هر سن و قشری به تفریح و تفرج وقت می گذراندند. عضدالدوله که کودکی خود را در اصفهان گذرانده بود، با این رسوم آشنایی داشت. خاطره شیرین این ایام در وی باقی مانده و برای همین آرزوی ساخت چنین مکانی را در سر داشت. پس از چندی که به فرمان‌روایی رسید دستور داد که فناگرد خسرو یا سوق الامیر در کنار شیراز ساخته شود.» این مکان همانند سوق جوین اصفهان بود و عضدالدوله کوشکی نیز در کنار آن برای خود ایجاد کرد (مافروخی، ۱۳۸۵، ۴۱-۴۰). هر چند بعضی معتقدند که برگزاری جشن‌ها در این مکان به خاطر نیمه‌کاره بودن ساختمان‌ها و استفاده از آنها برای تفریح، توسط مردم بوده است (کونئو، ۱۳۸۴، ۲۷۲) اما این سخن به نظر نمی رسد درست باشد. با توجه به متن مافروخی نکته قابل توجه در کیفیت فضایی فناگرد خسرو حضور تمامی مردم از هر قشری، بدون توجه به رتبه و سطح اجتماعی و مذهب در این فضا است که کامل‌ترین نمونه از یک تفرج‌گاه

می‌گوید: «عادت داشت هر شب به صداهایی که از اصفهان برمی‌خواست گوش فردا دهد اگر آهنگ موسیقی و فریاد شادی از شهر به گوشش نمی‌رسید به فکر فرو می‌رفت و دستور می‌داد که دلیل آن را جویا شوند (فقیهی ۱۳۵۳، ۲۶۶). توجه زیاد امرای بویی به جشن‌های ملی موجب برگزاری باشکوه دوباره جشن‌هایی شده بود که تقریباً از یاد رفته بودند. یکی از جشن‌هایی که در دوره آل‌بویه برگزار می‌شد بود جشن سده است. این جشن که پنجاه روز مانده به نوروز برگزار می‌شود و از جشن‌های باستانی ایرانیان است، در این دوره با جدیت پی‌گیری می‌شد. آتش روشن کردن در بلندی‌ها و میدان‌های شهر و جمع شدن دور آتش از اعمالی اجتماعی بود که در این دوره انجام می‌شد. غذاهای لذیذ و شراب نوشیدن (غیرمسلمانان) و آتش‌بازی‌های بزرگ از دیگر رسوماتی است که در جشن سده انجام می‌دادند (بهروزی، ۱۳۲۴، ۳۳-۲۴). جشن آبریزان یا نوروز طبری از دیگر جشن‌هایی است که در این دوره برگزار می‌شد. در این روز اهالی شهر در کوی و گذر بر روی هم‌دیگر آب می‌ریختند و در میدان‌ها و فضاهای عمومی شهر به شادی می‌پرداختند (فقیهی، ۱۳۴۷، ۲۸۸). به گفته مقدسی در جشن‌های ملی و یا گاهی مذهبی همه مردم شرکت می‌کردند. به جز موارد خاص پایکوبی در جشن‌ها به امری جمعی بدل شده بود. در این جشن‌ها بازار به عنوان یک فضای شهری که از نظر اجتماعی دارای جایگاه ویژه‌ای در شهر است، توسط بازاریان تزیین می‌شد (مقدسی، ۱۳۶۱، ۶۴۱). زرتشتیان آیین‌ها و جشن‌های خود را در دو آتشکده کارنیان و هرمزد برگزار می‌کردند. آتشکده دیگری که به فاصله یک و نیم کیلومتری شهر بوده، آتشکده منسویان نام داشت. در بین زرتشتیان شیراز اگر زنی حامله بود یا زنا می‌کرد پاک نمی‌شد مگر در نزد هیرید و آتشیان منسویان برهنه شود و با پیش‌آب گاو استحمام کند (ابن حوقل، ۱۳۶۶، ۴۲).

نتیجه‌گیری

در این پژوهش با توجه به منابع دست‌اول تاریخی معاصر با دوره آل‌بویه، تعاملات اجتماعی در فضاهای اجتماعی و مکان‌ها عمومی شیراز در این دوره تاریخی بیان شده است. مکان‌های مذهبی مانند مسجد، میدان‌های شهری، بازار، مدارس، خانقاه‌ها، تکایا، آرامگاه‌ها، معابر، میدانچه‌های محلات و بناهای حکومتی عرصه‌هایی بودند که رفتارهای اجتماعی و تعاملات اجتماعی در آن صورت می‌گرفت. اوضاع عمومی، تعاملات جمعی و

بیفتد زیرا لیاقت چنین افتخاری را نداشتند و تنها به رسم مرحمت شامل حال بزرگان می‌شد تا این عمل را انجام دهند. پوشش مناسب و رعایت بهداشت فردی نیز در هنگام به خدمت رسیدن نزد امیر از واجبات بود (فقیهی، ۱۳۵۳، ۳۳۴). مقدسی در ذکر صفات امرای آل‌بویه می‌نویسد که این امرای دانشمندان را به خاک‌بوسی خود مجبور نمی‌کنند (مقدسی، ۱۳۶۱، ۴۹۸). این رسم در هنگام مراجعه افراد به امرای بویی معمول بوده و در عمارت ایشان در شیراز نیز به نظر می‌رسد به همین منوال بوده است. معمولاً مرکز شهر همان جایی است که دربار و کاخ حکومتی قرار دارد. به نظر می‌رسد بیشتر عناصر مهم شهری که توسط حکومت ایجاد می‌شدند در اطراف این منطقه قرار می‌گرفتند و بیشتر هیجان شهر در این ناحیه بوده است.

فعالیت‌ها و تعاملات اجتماعی در شهر شیراز • سوگواری‌ها

یکی از مراسم اجتماعی که در شیراز دوره آل‌بویه برگزار می‌شد سوگواری‌هایی بود که بستگان برای مردگان‌شان انجام می‌دادند. این مراسم با حمل جسد از خانه تا محل غسل و دفن وی توسط سوگواران انجام می‌گرفت. مردان در جلو و زنان پشت‌سر تابوت در مسیر حمل جسد (معاپر) را پیاده طی می‌کردند و به عزاداری می‌پرداختند. پس از خاک‌سپاری عزاداران سه روز در مسجد می‌نشستند و به سوگواری می‌پرداختند. سیاه‌کردن دیوار خانه از نشانه‌هایی بود که مشخص می‌ساخت افراد آن خانه در عزا به سر می‌برند. هنگام حضور بزرگی در مراسم القاب و منصب وی در مجلس با صدای بلند ذکر می‌شد. در سوگواری ادیبان نیز مدرسه عالم یا ادیب فوت شده گاهی تا یک سال بسته می‌ماند. کاسبان نیز پس از مرگ بزرگان مغازه‌های خود را به نشانه احترام تعطیل می‌کردند. خوابیدن روی پشت‌بام در شب‌های فصول گرم نیز امری عادی بود که در صورت عزادار بودن افراد این امر انجام نمی‌شد (رئیس‌السادات، ۱۳۹۵).

به عنوان یک عمل اجتماعی، سوگواری در مکان‌های شهری مانند مسجدها، خانقاه و رباط‌ها، مدارس و مکاتب انجام می‌گرفت. همچنین در سوگواری‌ها فضاهایی مانند معابر، میادین و بازار دخیل می‌شدند. هرچند این موارد بستگی به متوفی و میزان شهرت و محبوبیت وی داشت.

• جشن‌ها، مراسمات و اعیاد

توجه امرای بویی به جشن و سرور در بین مردم قابل توجه است به گونه‌ای که مافروخی در مورد مؤیدالدوله

فقط فضاهای جمعی که در مورد آنها مستندات وجود دارد آورده شده است و ویژگی هر فضای جمعی ذکر شده است. داده‌های جمع‌آوری شده در این تحقیق، فرضیه اولیه را (به صورت ضمنی) مبنی بر نقش اقشار مختلف جامعه در تولید مکان‌های جمعی و فضاهای اجتماعی تأیید می‌کند. هرچند نباید نقش دولت در ایجاد و ساخت این مکان‌ها را کم‌اهمیت انگاشت. مثال بارز آن شهرک فناگرد خسرو است که توسط عضدالدوله دیلمی ساخته شده است.

همچنین در این پژوهش با بررسی منابع دست‌اول و مستندات موجود بر روی زمین به ردیابی مکان‌ها و فضاهای شهری شیراز در دوره آل بویه پرداخته شد و شمایی از نحوه قرارگیری این مکان‌ها نسبت به هم در متن به تصویر درآمد. هرچند محل دقیق این مکان‌ها و فضاهای در طول تاریخ دستخوش تغییر شده‌اند اما با توجه به جمع‌آوری داده از کتب مختلف در زمان‌های مختلف می‌توان تا حد قابل قبولی به مکان‌یابی این بناها تکیه کرد. یکی از اصلی‌ترین دلایل انطباق تقریبی این داده‌ها با واقعیت، درست بودن بیشتر نوشته‌ها در مورد بناهایی است که هم‌اکنون وجود دارند و از بین نرفته‌اند. با توجه به این داده‌ها می‌توان مشاهده کرد که بیشتر مکان‌های شهری دوره آل بویه در جنوب شرقی قسمت تاریخی شهر شیراز قرار دارد. فضاهای جمعی بیشتر در درون محیط اصلی شهر متمرکز بوده‌اند. این مکان‌ها

نحوه حکمرانی شاهان آل بویه موجب تقویت مدنیت و زندگی اجتماعی در فضاها و مکان‌ها عمومی شهر شیراز شده بود. هرکدام از این مکان‌ها و فضاهای واجد نحوه خاصی از رفتار و تعامل اجتماعی بوده‌اند. این اعمال گاهی در میان یک قشر و بعضی اوقات در میان تمامی افراد جامعه صورت می‌گرفت. بیشتر این فضاها در اکثر اوقات سال دایر بودند به جز در مواردی خاص مانند سالانه فناگرد خسرو که یک بار در سال محلی برای این برپا می‌شد. در بین این فضاهای جمعی، فضاهای پوشیده و باز دیده می‌شود. حضور مردان در فضاها بیشتر بوده‌اند، هرچند در فضاهای متعددی زنان حضور داشته‌اند. فضای مختص به زنان (احتمالاً بجز حمام‌ها) وجود نداشته است. از دیگر نکات مربوط به فضاهای جمعی شیراز در دوره آل بویه مصنوع بودن بیشتر فضاهای جمعی است. هرچند گمان می‌رود فضاهای طبیعی مانند: جوی‌های آب جاری در شهر، تپه‌ها و شهرهای اطراف شهر می‌توانستند به عنوان یک محل برای تعاملات اجتماعی باشند اما چون مدرک مستندی در این مورد، حداقل در اسنادی که توسط نگارنده بررسی شده‌اند وجود نداشته نمی‌توان به صورت قطع از این فضاها سخن گفت. از نکات دیگری که می‌توان به آن اشاره کرد غلبه بیشتر بُعد مذهبی بر رفتارهای جمعی ساکنان شهر شیراز در فضاهای جمعی، به نسبت دیگر ابعاد رفتاری است. در جدول ۱

جدول ۱. ویژگی‌های فضاهای جمعی شیراز در دوره آل بویه. مأخذ: نگارنده.

فضای جمعی	مصنوع - طبیعی	سرپوشیده - باز	جنسیت	کاربر	کاربرد	عامل
مسجدها	مصنوع	سرپوشیده (شبستان) باز (میان‌سرا)	مردانه	مسلمانان	مذهبی - فرهنگی	حکومت - مردم
بازار	مصنوع	سرپوشیده / باز	مختلط	همگانی	اقتصادی - فرهنگی	حکومت - مردم
مدارس و مکاتب	مصنوع	سرپوشیده	گمان می‌رود بیشتر مردانه	همگانی	فرهنگی	حکومت - مردم
کاخ حکومتی	مصنوع	سرپوشیده	مردانه	همگانی	اداری	حکومت
میدان‌ها	مصنوع	باز	مختلط	همگانی	فرهنگی - مذهبی	مردم
خانقاه و رباط	مصنوع	سرپوشیده	مردانه	مسلمانان	مذهبی	بیشتر مردم
معابر	مصنوع	باز	مختلط	همگانی	فرهنگی	مردم
کنیسه‌ها	مصنوع	سرپوشیده	مختلط	کلیمیان	مذهبی	مردم
کلیساها	مصنوع	سرپوشیده	مختلط	مسیحیان	مذهبی	مردم
آتشکده‌ها	مصنوع	سرپوشیده	مختلط	زرتشتیان	مذهبی	مردم
فناگرد خسرو	مصنوع	باز	مختلط	همگانی	تفریحی - فرهنگی	حکومت
میدانچه‌های محلی	مصنوع	باز	مختلط	همگانی	فرهنگی	مردم

مصطفوی شیراز.

- بهروزی، علی نقی. (۱۳۵۴). بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز. شیراز: انتشارات اداره کل و فرهنگ و هنر استان فارس.
- پارسی، حمیدرضا. (۱۳۹۳). پویش شهر، شهرگرایی و شهرنشینی در قرون سوم تا پنجم هجری در ایران. نشریه هنرهای زیبا دوره ۱۹(۴)، ۴۷-۶۴.
- حبیبی، محسن. (۱۳۹۳). از شار تا شهر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- حیدری، هاجر؛ حسینی، هاشم؛ جعفری زند، علیرضا و اصلانی، حسام. (۱۳۹۴). بررسی و مطالعه هنر و معماری در دوره آل بویه. اولین کنفرانس بین‌المللی هنر صنایع دستی و گردشگری. شیراز: مؤسسه عالی علوم و فناوری خوارزمی.
- خوب نظر، حسن. (۱۳۸۲). تاریخ شیراز (از آغاز تا ابتدای سلطنت کریمخان). سخن: تهران.

- دیلمی، ابولحسن. (۱۳۶۳). سیرت شیخ کبیر ابو عبدالله این خفیف شیرازی. (تصحیح ماری شیمل). تهران: انتشارات بابک.
- رنجبر، احسان؛ پورجعفر، محمدرضا؛ انصاری، مجتبی و بمانیان، محمدرضا. (۱۳۹۰). خلاقیت‌های طراحی شهری دوره اتابکان فارس در شکل‌گیری فضاهای عمومی شهری شیراز. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، (۶)، ۳۳-۴۰.

- رئیس‌السادات، تهمینه. (۱۳۹۵). بررسی آیین‌های سوگواری در روزگار بویان. فصل‌نامه تاریخ نو، ۶(۱۴)، ۹۵-۶۵.
- زرکوب شیرازی. (۱۳۱۱). شیرازنامه (تصحیح بهمن کریمی). تهران: انتشارات روشنایی.

- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۱). تاریخ مردم ایران؛ از پایان ساسانیان تا پایان آل بویه. تهران: امیرکبیر.
- سامی، علی. (۱۳۶۳). شیراز، شهر جاویدان. شیراز: انتشارات لوکس (نوید).

- سلطانیان، ابوطالب و زاوی دیلمی، طلایه. (۱۳۹۶). وضعیت شهرسازی و معماری در دوره آل بویه. دومین کنفرانس بین‌المللی مطالعات اجتماعی فرهنگی و پژوهش دینی. رشت: دانشگاه امام صادق(ع).

- فقیهی، علی‌اصغر. (۱۳۴۷). شاهنشاهی عضالدوله؛ چگونگی فرمانروایی عضالدوله دیلمی و بررسی اوضاع ایران در زمان آل بویه. تهران: مطبوعاتی اسماعیلیان.
- فقیهی، علی‌اصغر. (۱۳۵۳). آل بویه و اوضاع زمان ایشان با نموداری از زندگی مردم آن عصر. گیلان: انتشارات صبا.
- فقیهی، علی‌اصغر. (۱۳۷۸). تاریخ آل بویه. تهران: انتشارات سمت.

- کوننو، پائولو. (۱۳۸۴). تاریخ شهرسازی جهان اسلام (ترجمه سعید تیزقلم نوزوی). تهران: شرکت عمران و بهسازی.
- مافروخی، فضل بن سعه. (۱۳۸۵). محاسن اصفهان (تصحیح عباس اقبال آشتیانی) اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۳۶). نزهة القلوب (تصحیح سید محمد دبیرسیاقی). تهران: انتشارات طهوری.
- مفتخری، حسین؛ پورآرین، فؤاد و سجادی، فریبرز. (۱۳۹۳). کارکرد اجتماعی مسجد در ایران عصر آل بویه عمومی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۴(۱)، ۱۷۳-۱۵۳.

و فضاها معمولاً در مناطق مختلف شهر پراکنده بودند اما بیشتر آنها حول محور بازار ایجاد می‌شدند. دلیل اصلی این پراکندگی ایجاد نوعی استقلال مکانی برای هویت‌بخشی به مکان‌های ساخته‌شده توسط گروه‌های مختلف بوده است. این مکان‌یابی تقریبی می‌تواند به گمانه‌زنی‌های باستان‌شناسی در شهر شیراز برای ردیابی بافت شهر در دوره آل بویه کمک کند.

پی‌نوشت‌ها

۱. پژوهش‌هایی که در این حوزه انجام شده بر دوره‌های مختلف تمرکز داشته‌اند و به طور خاص مربوط به دوره آل بویه نیستند. برای آگاهی درمورد این پژوهش‌ها رجوع شود به فهرست منابع: امداد (۱۳۳۹)، سامی (۱۳۶۳)، آریان‌پور (۱۳۶۵)، افسر (۱۳۷۴)، بذرگر (۱۳۷۷)، خوب‌نظر (۱۳۸۲) و نجفی و اصفهانی (۱۳۹۲).
۲. پژوهش‌هایی که در این حوزه انجام شده جغرافیاهای مختلفی را شامل می‌شود و به طور خاص مربوط به شهر شیراز نیست. برای آگاهی درمورد این پژوهش‌ها رجوع شود به فهرست منابع: فقیهی (۱۳۵۳)، اروجی و کاظم‌زاده (۱۳۹۵)، مفتخری، پورآرین و سجادی (۱۳۹۳)، حیدری، حسینی، جعفری‌زند و اصلانی (۱۳۹۴).
۳. Setha M. Low.
۴. Alison Margaret Braithwaite Brown.
۵. Stephen Carr.

فهرست منابع

- آریان‌پور، علیرضا. (۱۳۶۵). پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های شیراز. شیراز: چاپ گلشن.
- ابن اثیر. (۱۳۷۸). تاریخ‌الکامل (ترجمه حمیدرضا آژیر). تهران: انتشارات اساطیر.
- ابن حوقل. (۱۳۶۶). صوره الارض (ترجمه حمیدرضا آژیر). تهران: انتشارات اساطیر.
- ابن مسکویه. (۱۳۷۷). تجارب‌الامم (ترجمه علینقی منزوری). مشهد: انتشارات توس.
- اروجی، فاطمه و کاظم‌زاده، اکبر. (۱۳۹۵). حیات اجتماعی اقلیت‌های دینی در دوره آل بویه. تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، ۶(۱۲)، ۱-۳۵.
- اشرفی، یوسف؛ پوراحمد، احمد؛ رهنمایی، محمد تقی و رفیعیان، مجتبی. (۱۳۹۳). مفهوم‌سازی و گونه‌شناسی فضای عمومی شهری معاصر. پژوهش‌های جغرافیایی برنامه‌ریزی شهری، ۲(۴)، ۴۳۵-۴۶۴.
- افسر، کرامت‌الله. (۱۳۷۴). تاریخ بافت قدیمی شیراز. تهران: نشر قطره.
- امداد، حسن. (۱۳۳۹). شیراز در گذشته و حال. شیراز: چاپ موسوی.
- بنیادی، ناصر. (۱۳۷۱). تحول تاریخی ساختار شهری شیراز و فضاهای شهری آن. آبادی، (۵)، ۶۳-۵۸.
- بهرامی، بختیار. (۱۳۹۰). بررسی تعامل سازمان‌های فضایی و روابط اجتماعی در فضاهای عمومی، مطالعه موردی: شهر سنندج. (رساله دکتری منتشر نشده معماری)، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
- بهروزی، علی نقی. (۱۳۲۴). جشن‌های ایزدی. شیراز: چاپخانه

- مقتدر، بهرام؛ اعتصام، ایرج و متین، مهرداد. (۱۳۹۹). تدوین چهارچوبی جهت ارتقای تعاملات اجتماعی در معماری شهرک‌های صنعتی نواحی روستایی استان تهران. *هنر اسلامی* ۱۷(۳۹)، ۴۴۰-۴۵۰.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد. (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم* (تصحیح علی‌نقی متروی). تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- منصور، سید امیر و عرب‌سلغار، ندا. (۱۳۹۴). سیر تحول رابطه ساختاری باغ و شهر در سازمان فضایی شهر شیراز از سده چهارم تا دوازدهم هجری قمری. *معماری ایرانی (مطالعات معماری ایران)*، (۸)، ۵-۱۹.
- مهرزاد، رحمت‌الله. (۱۳۴۸). *بزرگان شیراز*. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- نجفی، الناز و لطیفیان اصفهانی، طناز. (۱۳۹۲). ارتباط ساختار شهر تاریخی شیراز با شبکه آب. *فصلنامه معماری و شهرسازی* صفه، (۶)، ۱۱۸-۱۰۵.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۲). *فضاهای شهری و عمومی در شهرهای ایرانی*. کتاب ماه هنر، (۱۸۶)، ۴-۱۱.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:

امینی، محمد و خادمزاده، محمدحسن. (۱۴۰۰). حیات جمعی و شهر؛ شیراز در عصر آل بویه. *باغ نظر*، ۱۸(۱۰۵)، ۴۹-۶۰.

DOI:10.22034/BAGH.2021.278822.4844
URL: http://www.bagh-sj.com/article_142838.html

